

РАСІЙСКІ КРЫЗІС 1917 г. ЯК ФАКТАР РАЗВІЦЦЯ БЕЛАРУСКАГА НАЦЫЯНАЛЬНАГА РУХУ

1913 год у Расійская імперыі праходзіў пад знакам святкавання 300-годдзя дынастыі Раманавых. Створаны дзеля правядзення свята юбілейны камітэт атрымаў задачу пераканать Мікалая II ў лаяльнасці народа да манархіі шляхам «арганізацыі бурнай радасці народных мас» у сувязі з юбілеем. Задача была паспяхова выканана, цар быў задаволены [1, с. 88, 94–98]. Але не прайшло і чатырох год, як гэты ж народ адварнуўся ад манархіі, дазволіўшы бастуючым рабочым Петраграда і салдатам сталічнага гарнізона скінуць яе. Хутка выяснілася, што рускі народ быў не гатовы прыняць і рэспубліканскую форму дзяржаўнасці: ён не падтрымаў яе ў барацьбе з імперыялістычнымі сапернікамі Расіі, а ўрэшце рэшт у выніку крывавай грамадзянскай вайны пагадзіўся на ўсталяванне ў краіне жорсткай леварадыкальнай дыктатуры – бальшавіцкай. Такім чынам, ён атрымаў «найбольш нацыянальны рускі ўрад», – як пісаў умераны рускі кансерватар У. А. Маклакоў, – урад, які адпавядаў народу тым, што «загадваў і даваў радасць паслушэнства», але неразрыўна з гэтым ствараў і для народа магчымасць загадваць. У выніку «ранейшыя рабы адчулі сябе панамі...» [2, с. 28–29]. Выхаду з круга аўтарытарнага палітычнага развіцця не адбылося.

Кругабег расійскай дзяржаўнасці ад адной яе аўтарытарнай формы да другой, праз войны, рэвалюцыі, выкліканую імі анархію і дэмаралізацыю соцыуму, суправаджаўся ўцёкамі нацыянальных ускраін ад ахопленага крызісам імперскага цэнтру. 1917 год стаў кульмінацыйным пунктам сістэмнага расійскага крызісу, а з часам і яго сімвалічнай датай. Менавіта ў гэтым годзе, праз тры гады ад пачатку Першай сусветнай вайны, якая няўхільна паглыбляла крызіс, гістарычны працэс выявіў альтэрнатыўныя варыянты выхаду з яго. Яны з’явіліся і перад Беларуссю: ўпершыню за многія гады перад ёю намеціўся асобны ад расійскага шлях гістарычнага развіцця. Узнікшая сітуацыя ўжо вызначана беларускім гісторыкам як «час выбару» [3], і да гэтай слухнай ацэнкі застаецца толькі дадаць, што працэс выбару беларусамі сваёй будучыні не быў справай аднаго моманту, ён зацягнуўся на некалькі год. У артыкуле разглядаецца ўплыў расійскага крызісу на фарміраванне сітуацыі гістарычнага выбару беларусаў у межах першага этапу гэтага працэсу, калі ён ішоў пад непасрэдным уплывам сусветнай вайны. Гэты этап завяршыўся на рубяжы 1917–1918 гг.

Перш чым перайсці да яго разгляду, варта звярнуць увагу на заклік С. Рудовіча адыйсці ад спрошчанага погляду на Першую сусветную вайну як толькі на паскаральніцу расійскай рэвалюцыі 1917 г. Неабходна імкнуцца да асэнсавання таго, «як у разбуральным хаосе вайны і рэвалюцыі крышталізавалася стваральная ідэя нацыянальнага самасцвярджэння беларускага народа» [4, с. 78]. Працягваючы гэту думку, асмелімся сцвярджаць, што вайна для беларускага народа хоць і была трагедыяй, але трагедыяй аптымістычнай. У ходзе яе ўзнікла не толькі неабходнасць, але і прынцыповая ажыццявімасць для беларускага народа гістарычнага рыўка ад стану «рэчы ў сабе» да стану гаспадара свайго краю і свайго лёсу ў ім. Менавіта дзеля таго, перш за ўсё, каб зразумець неабходнасць і адначасова прынцыповую магчымасць такога рыўка, беларускім гісторыкам неабходна з максімальнай паўнатай прасачыць уздзеянне на Беларусь расійскага крызісу 1914–1918 (і некалькіх наступных) гадоў як сістэмнага складанага фактару фарміравання новых якасцей беларускага народа, уключаючы і яго здольнасць да ўласнай дзяржаватворчасці. А прасачыць з *максімальнай паўнатай* азначае ўлічыць усе істотныя кампаненты гэтага глыбокага крызісу, разам з яго маральным складнікам, што з рознай сілай выяўляўся ва ўсіх сляях расійскага грамадства і разам з іншымі кампанентамі стымуляваў дынамічны, хоць і не прамалінейны, дэфармаваны іншымі фактарамі, працэс самавызначэння беларускага народа, а значыць – і яго аддзялення ад расійскай дзяржавы.

Рашэнне гэтай прафесіянальнай задачы абумоўлена неабходнасцю пераадолення беларускімі гісторыкамі ментальных *табу*, якія фарміраваліся на працягу многіх дзесяцігоддзяў, і прымушалі глядзець на рускі народ як на бездакорнага старшага брата. Аднак гэтаксама, як вопыт Першай сусветнай вайны за некалькі год разбіў ідэалагему аб трыадзіным рускім народзе ў свядомасці беларусаў, так добрасумленнае і ўсебаковае даследаванне гэтага вопыту разбівае звязаныя з вайной стэрэатыпы, уключаючы і стэрэатып аб яе гераічным характары для рускага народа і супадзенні яго інтарэсаў у гэтай вайне з інтарэсамі іншых усходнеславянскіх народаў. З улікам існуючай у беларускай гістарыяграфіі сітуацыі важна якраз тое, што пераадоленню такіх стэрэатыпаў спрыяюць дасягненні расійскай гістарычнай навукі апошніх гадоў, забяспечаныя не ў апошнюю чаргу на аснове антрапалагічнага падыходу да вывучэння Першай сусветнай вайны і ўвядзення ва ўжытак новых крыніц, у прыватнасці, салдацкіх лістоў з фронту і іншых.

Беларусь як Паўночна-Заходні край Расійскай імперыі была такім яе геапалітычным рэгіёнам, дзе крызіс расійскай дзяржаўнасці ў гады вайны праявіўся найбольш глыбока і ўсеадымна, ахапіўшы ўсе сферы дзяржаўнага і сацыяльнага жыцця, паставіўшы на мяжу нацыянальнай катастрофы гістарычнага гаспадара гэтага краю – беларускі народ. Такія маштабы расійскага крызісу на беларускай зямлі былі абумоўлены, па-першае, тым, што Беларусь на некалькі год (з восені 1915 да канца 1917 г.) пераўтварылася ў эпіцэнтр крывавай барацьбы Расійскай дзяржавы з яе наймацнейшым сапернікам – Германіяй, і ў гэтай якасці мусіла несці ўсе ахвяры гэтай барацьбы, значна пераўзыходзіўшыя ахвяры, выпаўшыя на долю іншых рэгіёнаў імперыі. Па-другое, маштабы крызісу ў Паўночна-Заходнім краі вызначаліся неадпаведнасцю традыцыйна-імперскага ідэалагічнага абгрунтавання мэтай вайны («за Веру, Царя и Отечество») нацыянальным, рэлігійным і сацыяльным рэаліям поліэтнічнага, шматканфесійнага, калісці забранага той жа Расіяй краю. Па гэтых прычынах няздольнасць Расійскай дзяржавы даць эфектыўныя адказы на выклікі, пастаўленыя першай ў гісторыі свету татальнай вайной [5], тут, на беларускай зямлі, выявілася з надзвычайнай сілай. Як татальная вайна, першая сусветная стала вайной узброеных нацый, хоць апошні тэрмін, як убачым далей, мала адпавядаў узроўню кансалідацыі рускага народа. Аднак несумненна тое, што за час знаходжання Беларусі ў складзе Расійскай імперыі ўпершыню на яе тэрыторыі ў амаль што двухмільённай масе рускага войска, няспынна і па розных каналах звязанага з глыбокім тылам, быў прадстаўлены сам яго вялікасць рускі народ з дасягнутым ім да таго часу ўзроўнем матэрыяльнага і духоўнага развіцця. Ментальна-псіхічныя якасці пасланага на вайну рускага народа сталі не меней важным, чым матэрыяльныя фактары, складовым кампанентам няздольнасці Расіі супрацьстаяць яе моцным заходнім праціўнікам і абумовілі яе паражэнне не толькі як дзяржавы, але і як пэўнага тыпу цывілізацыі. А гэтая няздольнасць, у сваю чаргу, стала важным фактарам паскарэння цэнтрабежных тэндэнцый у шматнацыянальнай Расійскай імперыі і пачатку яе распаду па нацыянальных межах.

У якасці аднаго з першых накірункаў уздзеяння расійскага крызісу на Беларусь склалася усведамленне яе насельніцтвам неэфектыўнасці расійскага войска як абаронцы краіны і ашаламленне, выкліканае прымяненнем ім негуманных спосабаў барацьбы з праціўнікам, спосабаў жорсткіх і разбураючых матэрыяльныя асновы існавання карэннага народа. Як вядома, к зыходу першага года вайны рускія войскі на беларуска-польскім накірунку саступілі праціўніку вялізную тэрыторыю Царства Польскага, адыйшлі на тэрыторыю Беларусі, дзе пасля ліквідацыі Свянцянскага прарыву германцаў фронт стабілізаваўся на доўгія два з паловай гады. Ужо вынікі першага года вайны выявілі вялікае тэхнічна-эканамічнае і арганізацыйнае адставанне Расіі ад яе еўрапейскіх праціўнікаў, перш за ўсё ад Германіі, і засведчылі яе няздольнасць эфектыўна выкарыстаць свае відавочныя перавагі ў людскіх і ў шэрагу відаў сыравінных рэсурсаў. На мяжы 1916–1917 гг. шматлюдная Расійская дзяржава сутыкнулася з крызісам людскіх рэсурсаў для войска, з якім не здолела справіцца да канца вайны [6, с. 155, 157]. Адною з прычын гэтага крызісу былі вялікія страты ў першыя гады вайны. Толькі ў летнюю кампанію 1915 г. Руская армія страціла забітымі і параненымі 1 410 000 чалавек – у сярэднім па 235 тыс. чалавек за месяц. Палоннымі ў тую ж кампанію яна страціла амаль 1 млн. чалавек, у сярэднім па 160 тыс. чалавек за месяц. У 1916 г. страты таксама былі вялікімі: за год яны перавысілі 2 млн. чалавек забітымі і параненымі і 344 тыс. палоннымі [7, с. 307, 330]. Але і самі гэтыя страты, будучы адной з прычын крызісу людскіх рэсурсаў, адначасова з'яўляліся вынікам адсталасці Расіі, якая выяўлялася ў недастатковым узроўні матэрыяльнага забеспячэння войск, у вялізным бюракратычным наросце на дзеючай арміі і ў незадавальняючай эфектыўнасці кіравання войскамі. Гэтыя прычыны няўдач расійскага войска, якія прывялі вайну на тэрыторыю Беларусі, не былі

сакрэтам і для беларускіх сялян: «Няўжо ж нашы не здержаць яго (немцаў – Р. Л.). Столькі ж народу пабралі са ўсёй Расіі, – запісваў адзін з назіральнікаў у Ігуменскім павеце. – Але ж снарадаў няма, кажуць, і начальства ўзяткі бярэ і прадае крэпасці і планы. У нас заўсягды так, – гаварылі сяляне. – Таперача снарадаў няма; а што рабіла начальства да вайны і ў час вайны – ганяла налогі, акцызы, толькі глядзела, як бы гэта апошнюю капейку з мужыкоў здерці. А начальства многа...» [8, с. 824].

«Пабралі з усёй Расіі» за гады вайны, акрамя кадравай арміі, якая складала 1,4 млн. чалавек, 5,6 млн. падрыхтаванага рэзерву і 10,6 млн. прызыўнікоў іншых разрадаў, якімі папаўнялі панесеныя страты [9, с. 481–482]. Папаўненні, аднак, не прывялі да павышэння баяздольнасці войск. Наадварот. Пасля стабілізацыі фронту на тэрыторыі Беларусі дрэнна забяспечаныя і не дысцыплінаваныя рускія войскі не здабылі тут ні адной перамогі, усе праведзеныя імі наступальныя аперацыі заканчваліся паражэннямі з вялікімі матэрыяльнымі і людскімі стратамі. Да лета 1917 г. руская армія наогул страціла здольнасць ваяваць, аб чым сведчаць ход і вынікі апошняй яе наступальнай аперацыі. Нягледзячы на забяспечаную пры яе падрыхтоўцы значную перавагу рускіх войск, наступленне скончылася цяжкім іх паражэннем, і яно было прадвызначана яшчэ да пачатку аперацыі. Аб гэтым гавораць шматлікія факты адмовы часцей займаць зыходныя пазіцыі і адсутнасць хоць якога-небудзь імкнення развіць першапачатковы поспех з боку тых часцей, якія ўсё ж такі пайшлі ў наступленне. Некаторыя з іх адразу ж вярталіся да сваіх акупаў, як толькі сутыкаліся з праціўнікам [10, с. 79, 80]. У той жа час германскія войскі захавалі баяздольнасць, хоць і саступалі ў колькасных адносінах рускім.

Правал летняга наступлення 1917 г. войск Заходняга фронту дазваляе ўбачыць іншую прычыну паражэнняў Расіі на тэрыторыі Беларусі і ў вайне наогул, больш важную, чым яе матэрыяльна-тэхнічная адсталасць. Неабходна згадзіцца з тымі расійскімі ваеннымі спецыялістамі, удзельнікамі Першай сусветнай вайны, якія бачаць такую прычыну ў неразвітасці рускага народа, які заставаўся патрыярхальным этнасам з уласцівымі для гэтай стадыі этнічнага развіцця якасцямі. Карэннае рускае насельніцтва, пісаў пасля вайны былы генерал-кватэрмайстар Рускай арміі Ю. Н. Данілаў, «галоўнай сваёй масай жыло ў цемнаце і непісьменнасці. Гэта насельніцтва было раскідана па вёсках, раз’яднанае паміж сабою вялізнымі адлегласцямі, дрэннымі камунікацыямі і пагружана з галавой у сваё цяжкае непрыкладнае гаспадарчае жыццё» [11, с. 29]. Такі стан матэрыяльнага існавання не спрыяў фарміраванню ў масе народа нацыянальнай свядомасці і засваенню нацыянальных інтарэсаў, а на гэтай аснове – агульнарасійскага патрыятызму. Шмат камандзіраў паведамлялі камандаванню аб адсутнасці гэтых якасцей у рускіх салдат. Удзельнік вайны генерал Галавін цытуе шэраг такіх рапартаў: «Няма дысцыпліны, няма вывучкі, няма жадання працаваць як усведамлення абавязку, любові да радзімы, няма асноўных паняццяў аб свабодзе. Поўная самаволя ў выкананні загадаў. Адна думка – хутчэй бы мір. А як сродак – нічога не рабіць...», – паведамляў камандзір 5-й стралковай дывізіі генерал Лебедзеў. «Некультурныя масы, пазбаўленыя здаровага пачуцця патрыятызму і нацыянальнага адзінства, не ўсведамляюць задач і мэтай вайны, не разумеюць немагчымасці для Расіі» сепаратнага міру, – пісаў памочнік начальніка штаба Вярхоўнага галоўнакамандуючага палкоўнік Новікаў [7, с. 241, 242].

Такім чынам, перайшоўшае восенню 1915 г. да пазіцыйнай вайны расійскае войска было часткай народа, які не выпрацаваў пачуццяў нацыянальнага адзінства і калектыўнай адказнасці за лёс радзімы. Больш чым двухгадовае стаянне на беларускай зямлі гэтага войска выявілі таксама іншыя негатыўныя якасці рускага народа, набытыя ў ходзе гістарычнага развіцця (пры тым, што мясцовым насельніцтвам заўважаліся і станоўчыя якасці [12], якія, аднак, ва ўмовах ваеннай трагедыі не пераважвалі адмоўных). Пацвярджалася характарыстыка, дадзеная народу яго інтэлектуаламі, адпаведна якой рускі народ нават не асвоіў тэрыторыю сваёй дзяржавы, у адrozenне, напрыклад, ад амерыканцаў, а на абжытай зямлі не цікавіўся «сярэдняй вобласцю культуры» [13, с. 331] – культуры штодзённасці, быту, міжлюдскіх адносін. Ён засвоіў нізкі ўзровень працоўнай культуры, няўменне шанаваць сваю і чужую працу, звычку жыць адным днём. Адным з кампанентаў яго ладу жыцця было шырока распаўсюджанае ў народзе п’янства, беларускай вёсцы да вайны амаль невядомае. Характэрныя даныя аб гэтай з’яве атрымала восенню 1915 г. Пензенскае земства, правёўшы ананімнае анкетаванне сельскіх жыхароў губерні. Яно паказала, што 21,4 % апытаных мужчын і звыш 18 % жанчын напіваліся «штодня п’янымі» і толькі каля 15 % сялян не напіваліся да ап’янення [14, с. 87]. І гэта пасля ўведзеных уладамі з пачаткам вайны абмежаванняў на выраб і продаж спіртных напояў. Як мог гэты народ (яго апранутая ў салдацкія шынялі частка) бараніць і берагчы чужую для яго зямлю, якой была беларуская, калі ён не набыў здольнасці беражліва ставіцца да сваёй айчынай зямлі? Не мог і не бярэ.

Насуперак існуючаму ў гістарычнай літаратуры стэрэатыпу, у першыя гады вайны не з бальшавікамі ішло на фронт бязладдзе, анархія - ім дарогу на фронт адкрыла толькі дэмакратычная Лютаўская рэвалюцыя – а з маршавымі ротамі, у якіх з тылу дастаўлялася ў дзеючую армію спешна падрыхтаванае, дрэнна абучанае і не жадаўшае ваяваць папаўненне. Усе крыніцы менавіта гэтую прычыну паказваюць як першую сярод вытокаў бязладдзя і дэмаралізацыі рускага войска [7, с. 344; 8, с. 201, 209, 225]. Іншымі носьбітамі разладу і дэмаралізацыі ў дзеючай арміі былі салдаты, якія вярнуліся з водпуску [15, с. 74]. І тыя, і другія рабіліся расаднікамі антываенных і нават паражэнскіх настрояў у войску. Ужо пасля першых няўдач на фронце ваенныя ўлады адзначалі пашырэнне такіх настрояў: «Хутчэй бы немцы ўзялі Петраград...»; «няхай Германія пераможа, за тым царом будзе лепей жыць» [16, с. 141], і г. д. Характэрна, што іх выяўлялі тыя ж самыя салдаты-сяляне, якія падчас мабілізацыі летам 1914 г. спявалі прыпеўкі: «Мы спачатку возьмём Краков, а потым ужо Берлін...» І тлумчылі, для чаго: «Налогом абвядём» [17, с. 173]. У святле гэтых фактаў лёгка зразумець, што Беларусь (Паўночна-Заходні край імперыі) была чужая для рускіх салдат, краем, за які няварта было цяпець пакуты і рызыкаваць жыццём. «Мы вяцкія, тульскія, пермскія, да нас немец не дойдзе», – так салдаты з карэннай Расіі выражалі сваё стаўленне да вайны, стаўшай для іх неспадзявана цяжкай і бессэнсоўнай.

Нежаданне ваяваць пасля летніх няўдач 1915 г. вылілася ў масавае дэзерцірства салдат з фронту, набывае найбольшы размах у раёнах Паўночнага і Заходняга фронтоў. Па Дзвінскай ваеннай акрузе ўжо ў канцы 1915 г. штотыдзень затрымлівалася ў сярэднім 462 дэзерціры, праз год – 1479, і далей захоўвалася тэндэнцыя росту іх колькасці [15, с. 80]. Няўхільна адбывалася крывадушная гэтаі масы. Такім чынам, не здолеўшы абараніць тэрыторыю Беларусі і яе насельніцтва ад знешняга ворага, рускае войска самае становілася небяспечным для гэтага краю. Яго эвалюцыя ў гэтым накірунку была не стыхійнай, яна пачалася з пераходу Вярхоўнага галоўнакамандавання да выкарыстання тактыкі «выпаленай зямлі» пры адступленні з Польшчы і Заходняй Беларусі летам 1915 г. Насельніцтва гэтых тэрыторый, дзе добраахвотна, хоць і пад уплывам антыгерманскай прапаганды, а дзе і гвалтам высялялася ваеннымі і грамадзянскімі ўладамі, яго маёмасць і пасевы знішчаліся, коні і буйная рагатая жывёла, транспартныя сродкі рэкавіраваліся, іншыя матэрыяльныя каштоўнасці знішчаліся або вывозіліся ў тыл [18, с. 95–96]. Гэта арганізаванае зверху вынішчэнне плёну працы многіх пакаленняў спрыяла пашырэнню стыхійнага рабаўніцтва мясцовага насельніцтва адыходзіўшымі на ўсход расійскімі вайскоўцамі. З мноства сведчанняў на гэты конт выберам назіранні ваеннага ўрача Л. Вайталоўскага, які ў верасні 1915 г. запісаў: «П'яныя палкі і дывізіі пераўтвараюцца ў банды марадзёраў і на ўсім сваім шляху ўчыняюць рабункі і пагромы.» Пры гэтым казакі, здаўна прывыкшыя глядзець на вайну як на сродак здабычы, вылучаліся найбольшай жорсткасцю. «Асабліва шалюць казакі, – працягваў той жа аўтар. – Не шкадуючы ні полу, ні ўзросту, яны абдзіраюць да ніткі ўсе вёскі і пераўтвараюць у разваліны яўрэйскія мястэчкі» [цыт. па: 19, с. 35].

Але гэта быў толькі пачатак. Да восені 1917 г. войскі 1,5-мільённага расійскага Заходняга фронту пераўтварыліся ў сапраўдную арду, якая займалася рабаўніцтвам і пагромамі цывільнага насельніцтва, не спыняючыся перад забойствамі людзей, незалежна ад іх полу і ўзросту. «Ідзе пагалоўнае рабаўніцтва сялян на фронце»; «выражаюць сялянскія сем'і», – з трывогай адзначалі дэлегаты Ўсебеларускага з'езда [20, с. 68]. Усведамленне гэтай з'явы як паўсядзённай і тыповай для расійскага войска на працягу апошняга паўгода яго знаходжання на беларускай зямлі адкрывае настолькі жудасную старонку Першай сусветнай вайны, што беларускія гісторыкі не адважваюцца пісаць аб ёй і сёння. Але гаварыць і пісаць неабходна, як ні шаблонна гэта гучыць, дзеля пазнання гістарычнай праўды – не толькі праўды аб самой «вялікай» вайне, але і аб умовах фарміравання звязанага з ёю нацыянальнага руху і беларускай дзяржаўнасці.

Часткай гэтай трагічнай праўды з'яўляецца праўда аб бежанстве – з'яве Першай сусветнай вайны, якая хоць і вывучаецца беларускімі і расійскімі гісторыкамі [гл. 21; 22], але ўсе грані якой яшчэ не выяўлены, а маштабы недастаткова ўсведамлены. Аб стане яе вывучэння сведчаць хоць бы істотныя, у сотні тысяч чалавек, разыходжанні ў падліках колькасці бежанцаў з Беларусі. Адапаведна з задачай артыкула мы закранем толькі тыя аспекты бежанскай праблемы, якія дазваляюць ацаніць уплыў гэтай з'явы на фарміраванне беларускай нацыянальнай свядомасці і нацыянальнага руху. Відавочна, што бежанства не ўзнікла стыхійна. Яно была вынікам адпаведнай палітыкі расійскіх уладаў, падтрыманай праваслаўнымі святарамі [23, с. 95, 152, 218, 254]. Улады на пачатку вайны прапагандысцкімі сродкамі сфарміравалі ў насельніцтва ірацыянальны, выклікаўшы панічны страх вобраз наступаўшых немцаў, а затым перайшлі да гвалтоўнага высялення людзей з роднай зямлі на ўсход. Гэты шлях быў пазначаны мностваў

магіл пахаваных на скорую руку дзяцей і старых. Разам з тым, асудзіўшы вялізныя масы беларусаў на фізічныя і маральныя пакуты, пераўтварыўшы для іх смерць у будзённую з’яву [24, с. 240–241], трагедыя бежанства дала ім новы і важны вопыт, расшырыла іх круггляд, паскорыла фарміраванне нацыянальнай свядомасці. «Вопыт бежанства стаў для беларусаў адным з самых значных за ўсю іх гісторыю, поўным найцяжэйшых выпрабаванняў, страт і, як вынік, пачаткам каласальнага, амаль што выбуховага, масавага этнасацыяльнага прасвятлення...» [25]. Апынуўшыся сярод рускіх людзей, многія тысячы беларусаў усвядомілі сваю іншасць – «знайшлі сваю нацыю,» як вызначыў гэты працэс Мікалай Улашчык [26, с. 217; тое ж адзначылі 27; 28]. Прычым, на гэтую іншасць указала ім мясцовае насельніцтва, не прызнаўшае ў беларусах рускіх – ні па мове, ні па звычаях, ні па вопратцы. Але сапраўдныя праблемы пачаліся пазней, пасля першых цёплых хвілін сустрэчы бежанцаў, калі выяснілася, што іх з’яўленне ў глыбіннай Расіі абвастрае цяжкасці з забеспячэннем мясцовага насельніцтва хлебам, жыллём, працай, і што яны нават разлічваюць на кавалак зямлі для ўтрымання сваіх сем’яў. Рускія сяляне і рабочыя, нярэдка пры падтрымцы мясцовай улады, пачалі выпяняць канкурэнтаў усімі спосабамі, даходзячы да разбурэння печаў і выдзірання вокан у іх жыллі [29, с. 110; 30, с. 79]. Расійскія даследчыкі бежанскай праблемы паказалі, што такая драматычная сітуацыя склалася з-за да прыходу бальшавікоў да ўлады [31], з палітыкай якіх звязвалі пагаршэнне становішча бежанцаў асобныя беларускія гісторыкі. Па ацэнцы «Дзянніцы», органа Белнацкама, гэтая сітуацыя прымушала бежанцаў-беларусаў дамагацца вяртання на радзіму, пад уладу нямецкага шуцмана, каб толькі не існаваць далей у такіх невыносных умовах [32]. На сваю спустошаную вайной радзіму яны вярталіся ўжо іншымі людзьмі, ясна ўсвядоміўшымі, кім яны з’яўляюцца.

Што датычыць тых беларускіх сялян, якія засталіся на неакупіраванай тэрыторыі, то пасля Лютаўскай рэвалюцыі іх светапогляд і грамадскія паводзіны развіваліся больш складаным шляхам. На іх працягвалі ўплываць яшчэ даваенныя спадзяванні атрымаць зямлю за кошт «польскіх» памешчыкаў краю, хоць цяпер гэтыя спадзяванні звязваліся з абяцаннямі Часовым урадам выбарамі ў Устаноўчы сход. Калі мы кінем погляд на паводзіны беларускага сялянства падчас выбараў у перадавае расійскія Дзяржаўныя Думы, то заўважым, што гэтыя паводзіны былі матываваныя якраз спадзяваннямі сялян і іх прадстаўнікоў у II – IV Думах на правядзенне ўрадам аграрнай рэформы, у выніку якой яны б набылі зямлю ў прыватную ўласнасць [33, с. 284, 288]. А галоўным землеўласнікам у Беларусі, як вядома, быў польскі (ці спольшчаны) памешчык. Такім чынам, беларускія сяляне аб’ектыўна і суб’ектыўна – у прамовах сваіх дэпутатаў у Думе – выступалі як саюзнікі царызму ў барацьбе з польскім землеўладаннем, дазваляючы расійскім правам маніпуліраваць сабою. Па гэтай жа прычыне дэпутаты ад сялянскай курыі з беларуска-літоўскіх губерняў выступалі супраць увядзення шырокага мясцовага самакіравання (аўтаноміі). Яны баяліся, што памешчыкі, захапіўшы ў свае рукі самакіраванне краю, не дазволюць затым правесці ў жыццё аграрную рэформу ў інтарэсах сялянства. У гэтай сітуацыі беларускай адраджэнскай інтэлігенцыі цяжка было пераканаць сялян у неабходнасці аўтаноміі для Беларусі, а расійскім чарнасоценцам, наадварот, лёгка было прадставіць адраджэнцаў у якасці інструмента «польскай інтрыгі» ў краі.

Аднак ужо ад пачатку вайны паводзіны «сюзніка» – царызму – у дачыненні да сацыяльнага антаганіста беларускіх сялян пачалі насцярожваць іх. Пад пагрозай страціць Польшчу тэрытарыяльна і ў палітычных адносінах царызм пачаў палітычную гульню з польскім памешчыцкім класам. 14 жніўня 1914 г. была абвешчана заява Вярхоўнага галоўнакамандуючага, вялікага князя Мікалая Мікалаевіча, аб тым, што пасля вайны Расія можа прызнаць аўтаномію Польшчы ў межах Расійскай імперыі. Неўзабаве пачаліся крокі па стварэнні польскага войска, яго першыя аддзелы з’явіліся на беларускай зямлі [34]. Хоць Лютаўская рэвалюцыя скінула царызм, але пачатая ім польская палітыка на новай ідэалагічнай аснове працягвалася Часовым урадам. К восені 1917 г. быў створаны Першы польскі корпус пад камандаваннем генерала Ю. Доўбар-Мусніцкага, дыслакаваны ў шэрагу месц Усходняй Беларусі. Сам па сабе гэты факт, магчыма, і не надта б ўсхваляваў беларускіх сялян, але 22 кастрычніка на з’ездзе вайскоўцаў-палякаў корпус атрымаў заданне абараняць культурную спадчыну і маёмасць мясцовага польскага насельніцтва [35, с. 50]. А гэта ўжо быў замах супраць аграрнай рэформы, якой да таго часу цярпілі чакалі беларускія сяляне. З’яўленне ўзброенай сілы, гатовай абараняць інтарэсы польскіх памешчыкаў, следам за канфузным вынікам летняга «наступлення» войск Заходняга фронту, дазволіў зразумець беларускаму сялянству, што на падтрымку расійскай дзяржавы ў рашэнні зямельнага і іншых жыццёва важных для яго пытанняў разлічваць болей не даводзіцца.

Пачатак павароту ў настройх беларускага сялянства ў бок «будаўніцтва сваёй хаты» пераважна ўласнымі сіламі неабходна бачыць, на нашу думку, у двух фактах, якія адносяцца да канца лета – пачатку восені 1917 г.: у зрыве хлебнай манаполіі, устаноўленай Часовым урадам [36, с. 17] (сяляне адмаўляліся карміць няздольнае абараніць краіну войска) і ў прыняцці беларускімі арганізацыямі курсу на стварэнне беларускага войска [37, с. 58]. Што да першага факта, то яго лягчэй звязаць з занадліва інтарэсамі сялян, як гэта робіць беларускі даследчык [38], але нельга недаацэньваць і расчаравання вяскоўцаў у абарончай палітыцы новага расійскага ўрада, якая аказалася не болей эфектыўнай, чым палітыка царскага ўрада. Больш за тое: катастрофічныя вынікі летняга «наступлення», бегства рускіх салдат з фронту, якое неўзабаве пачалося, засведчылі, што рускі народ не хоча ваяваць за вяртанне заходніх тэрыторый сваёй дзяржавы, а новы ўрад няздольны яго прымусіць. А тым часам пры падтрымцы таго ж урада з'явіўся новы прэтэндэнт на беларускую зямлю ў выглядзе Першага польскага корпус і шматлікіх польскіх грамадскіх арганізацый як яго сацыяльнай апоры ў краі. Беларускі народ заставаўся сам на сам з гэтымі праблемамі, што і прымусіла нацыянальныя арганізацыі заняцца стварэннем беларускага войска. Першыя крокі ў адпаведным накірунку супалі з новым палітычным пераваротам у Расіі – прыходам бальшавікоў да ўлады – і далей развіваліся ў створаных гэтым пераваротам умовах. Характэрна, што матывамі, пабуджаўшымі да стварэння ўласнага войска, на Ўсебеларускім з'ездзе былі названыя імкненне не дапусціць канчатковага разарэння краю расійскім войскам, якое развальвалася, неабходнасць мець надзейны сродак абароны ад польскага войска і падтрыманне бяспекі ў краі на выпадак стыхійнага вяртання бежанцаў.

Нізкі ўзровень мадэрнізаванасці расійскага соцыуму і архаічнасць палітычнай сістэмы Расіі прадвызначылі яе няўстойлівасць у барацьбе з імперыялістычнымі сапернікамі і ўключылі механізм яе распаду па нацыянальных швах. У такой сітуацыі вайна стала *антымістычнай трагедыяй* для беларускага народа, паколькі не толькі прымусіла шукаць паратунак на шляху аддалення ад імперыі, але і стварала шансы поспеху на гэтым шляху. Не апошнім сярод гэтых шансаў была эвалюцыя свядомасці беларускага сялянства ў нацыянальным духу. Дзякуючы ёй паскорылася фарміраванне масавай базы нацыянальнага руху, пры падтрымцы сялянства нацыянальнымі арганізацыямі удалося правесці прадстаўнічы Ўсебеларускі з'езд, выразіўшы волю беларускага народа да свайго дзяржаўнага існавання. Аднак гэты працэс ад пачатку быў аслаблены геаграфічнай аддаленасцю адзін ад другога двух патокаў *беларусізацыі* сялянства, а ў дадатак і раздробленасцю другога, бежанскага патоку. Гэтыя абставіны істотна ўскладнялі рэалізацыю прадстаўленага гісторыяй шансу аддзяліцца ад імперыі і стварыць уласную дзяржаву. Павольнае злучэнне двух патокаў у адзін пачалося толькі пасля падпісання Савецкай Расіяй і Германіяй Брэсцкага міру, калі пачалі вяртацца ў Беларусь бежанцы з Расіі. Аднак праз кароткі час пасля завяршэння Першай сусветнай вайны Беларусь была зноў падзелена, на гэты раз фронтам польска-савецкай вайны.

Спіс выкарыстаных крыніц

- 1 Іскендеров, А. А. Российская монархия: реформы и революция / А. А. Искендеров // Вопросы истории. – 1993. – № 3.
- 2 «Круглый стол» в Институте Российской истории РАН 15. 03. 2007 г. «Февральская революция 1917 года в российской истории» / Отечественная история. – 2007. – № 5.
- 3 Рудовіч, С. Час выбару: Праблема самавызначэння Беларусі ў 1917 годзе / С. Рудовіч – Мінск : Тэхналогія, 2001. – 201 с.
- 4 Рудовіч, С. Беларусь у Першай сусветнай вайне і рэвалюцыі 1917 г.: актуальныя праблемы даследаванняў / С. Рудовіч // Гісторыя, якой няма ў падручніках. – Мінск : Адукацыя і выхаванне, 2002. – С. 77–82.
- 5 Магареев, П. Э. Первая мировая как тотальная война / П. Э. Магареев // Новая и новейшая история. – 2004. – № 4. – С. 3–16.
- 6 Гавриков, Л. М. Истощение людских ресурсов русской армии в 1917 г. / Л. М. Гавриков, В. В. Кутузов // Первая мировая война. – М. : Наука, 1968. – С. 145–157.
- 7 Головин, Н. Н. Военные усилия России в мировой войне / Н. Н. Головин. – М. : Кучково поле, 2001. – 440 с.
- 8 Документы и материалы по истории Белоруссии. – Минск : Изд-во АН БССР, 1953. – Т. 3. – 1019 с.
- 9 Степанов, А. И. Общие демографические потери населения России в период Первой мировой войны / А. И. Степанов // Первая мировая война: Пролог XX века. – М. : Наука, 1999. – С. 474–484.

- 10 Лигута, В. Н. 810-дневное противостояние в Сморгони / В. Н. Лигута // Беларусь у гады Першай сусветнай вайны. Сморгоншчына: трагедыя, гераізм, памяць : матэрыялы міжнарод. навук.-практ. канф., Сморгонь, 18–19 мая 2007 г. / навук. рэд. А. М. Літвін, У. В. Ляхоўскі. – Мінск : Чатыры чвэрці, 2009. – 740 с.
- 11 Данилов, Ю. Н. На пути к крушению: Очерки из последнего периода русской монархии / Ю. Н. Данилов. – М. : Воениздат, 1992. – 287 с.
- 12 Гарэцкі, М. На імперыялістычнай вайне / М. Гарэцкі // Прысады жыцця: Апавяданні, апавесці. – Мінск : Маст. літ., 2003. – С. 313–333.
- 13 Лосский, Н. О. Характер русского народа / Н. О. Лосский // Условия абсолютного добра. – М. : Изд-во лит. литературы, 1991.
- 14 Сухова, О. «Кабы водку не запретили, не добыть бы нам свободы...» / О. Сухова // Родина. 2014. – № 8.
- 15 Асташов, А. Б. Русский крестьянин на фронтах Первой мировой войны / А. Б. Асташов // Отечественная история. – 2003. – № 2.
- 16 Аксёнов, В. Б. Война и власть в массовом сознании крестьян в 1914–1917 годах: архетипы, слухи интерпретации / В. Б. Аксёнов // Российская история. – 2012. – № 4. – С. 137–145.
- 17 Александров, Н. «Мы сначала возьмем Краков, а потом уже Берлин». Костромская деревня в начале войны / Н. Александров // Родина. – 2014. – № 8. – С. 112–113.
- 18 Смольянинов, М. М. Беларусь в Первой мировой войне 1914–1918 гг. / М. М. Смольянинов. – Минск : Беларуская навука, 2014. – 317 с.
- 19 Сениянская, Е. Н. «Без бабы и вина и война не нужна»: проблема фронтовой морали в период Первой мировой войны / Е. Н. Сениянская // Историческая психология и социология истории. – М., 2013. – Т. 6.
- 20 Усебеларускі з’езд 1917 года: сведчанне сучасніка / прадмова і публ. В. Скалабана // Беларускі гіст. часопіс. – 1993. – № 1.
- 21 Курцев, А. Н. Беженство / А. Н. Курцев // Первая мировая война: Пролог XX века. – М. : Наука, 1999. – С. 140–146.
- 22 Утгоф, В. С. Белорусские беженцы Первой мировой войны : автореф. дис. ... канд. ист. наук / В. С. Утгоф. – СПб. : РАН ; Ин-т истории, 2003. – 23 с.
- 23 Бежанства 1915 года. – Беласток, 2000 (Праграмавая рада тыднёвіка «Ніва»).
- 24 Белявина, В. Н. Беларусь в годы Первой мировой войны / В. Н. Белявина. – Минск : Беларусь, 2013. – 398 с.
- 25 Лабынцев, Ю. А. Повествования западнобелорусских беженцев-очевидцев о революционной России [Электронный ресурс] / Ю. А. Лабынцев. – Режим доступа : <http://www.knizkult.narod.ru/Labyncev.htm>. – Дата доступа : 17.09.2011.
- 26 Улашчык, М. Бежанства / М. Улашчык ; публ. А. Ліса; пасляслоўе В. Скалабана // Спадчына. – 2001. – № 3. – С. 211–218.
- 27 Баршчэўскі, А. Малая і вялікая айчына ва ўспрыняцці беларусаў з Усходняй Беласточчыны / А. Баршчэўскі // Беларусіка – Albaruthenica. – Кн. 1. – Мінск, 1997. – С. 298–304.
- 28 Мушыньскі, М. Спадчына Якуба Коласа / М. Мушыньскі // Полымя. – 1993. – № 7. – С. 236–238.
- 29 Курцев, А. Н. Беженцы Первой мировой войны в России (1914–1917) / А. Н. Курцев // Вопросы истории. – 1999. – № 8. – С. 98–113.
- 30 Лахарева, Н. В. Судьба беженцев Первой мировой войны в Советской России (на примере Курской губернии) / Н. В. Лахарева // Армия в истории России : материалы межвуз. научн. конф. – Курск : Изд-во РОСИ, 1997. – С. 77–80.
- 31 На нашу думку, яна ад пачатку не была аднолькавай у бедных, адсталых раёнах Цэнтральнай Расіі, і ў заможных, ніколі не ведаўшых прыгону раёнах Паволжа і Сібіры. Але бальшавіцкая рэвалюцыя нівеліравала розніцу.
- 32 Дзянніца. 1918. – 19 жніўня. – № 25.
- 33 Забаўскі, М. Праблемы аўтаноміі беларуска-літоўскіх губерняў у перыяд выбараў і дзейнасці расійскай Дзяржаўнай думы (1906–1917 гг.) / М. Забаўскі // Гісторыя беларускай дзяржаўнасці ў канцы XVIII – пачатку XXI ст. : у 2 кн. Кн. 1. – С. 274–296.
- 34 Белякевич, И. И. Из истории создания польских национальных формирований в составе русской армии во время Первой мировой войны / И. И. Белякевич // Первая мировая война. – М. : Наука, 1968. – С. 158–169.
- 35 Łatyszczek, O. Białoruskie formacje wojskowe. 1917–1923 / O. Łatyszczek. – Białystok, 1995.
- 36 Рыжанкоў, І. М. Сялянства Беларусі ў вырашэнні грамадска-палітычных і эканамічных праблем (сакавік–кастрычнік 1917 г.) : аўтарэф. дис. ... канд. гіст. навук / І. М. Рыжанкоў. – Мінск, 2006. – 20 с.
- 37 Савіцкі, В. Беларускае войска: ад ідэі да спроб рэалізацыі / В. Савіцкі // Беларускі гіст. часопіс. – 1994. – № 4. – С. 56–64.
- 38 Рыжанкоў, І. М. Да пытання аб удзеле сялянства Беларусі ва ўмацаванні абароназдольнасці краіны пасля перамогі Лютаўскай рэвалюцыі / І. М. Рыжанкоў // Труды БГТУ. Сер. V. Политология, философия, история, филология. Вып. XIII. – Минск, 2005. – С. 55–59.